

KANHGÁG AG TŶ VĀGFY HYNHANH KĀME: NÉN TŶ VĒNHVEN VEN JA TO JYKRE KANHGÁG AG VĀFY KI¹

HISTÓRIA DA ORIGEM DOS CESTOS KAINGANG: O REPERTÓRIO SIMBÓLICO NO CAMPO DA VISUALIDADE APLICADOS NA CESTARIA INDÍGENA

João Natalino Pantu

Colégio Estadual Indígena Cacique Gregório Kaekchot

Tadeu dos Santos

UEM

Sheilla P. Dias de Souza

UEM

Tradução: Florêncio ReKay Fernandes

Secretaria de Estado da Educação do Paraná

Resumo: Kŷ inh rānhrāj ta ki isóg ājag mŷ. Isŷ nén to rānhrāj ja to kāmén ke vē ěg tŷ vēnhmān ja extensão Arte kara ũ ag jykre to: ěg ve to kara vēnh jykre kujāgja, rānhrāj tŷ Universidade Estadual de Maringá (UEM) tá. ěg rānhrāj tag vŷ kanhgág ag tŷ vāfy han to kāmén ke kara sygsán ke kanhgág ag tŷ régré nŷtŷ ěn gŷr ag kanhrān tŷ ag kara nén ũ hynhan há , ũ ag kanhrān tŷ kara vēnhrán tŷ ag curso tŷ Artes Visuais kākŷ UEM tá. Kŷ ěg tóg rānhrāj há han mũ vēnh jykre tŷ hēn ri ke ag mré ũ tŷ vēnhrá sŷnvŷ hynhan tŷ ag, autoetnografia kara etnohistória ki gé. Hāra ěg tŷ nén ũ tŷ téj e sór tag vŷ ěg to kanhrān mũ kanhgág ag vā ASSINDI gfy tag to kara ag to kamén mũ gé hā vŷ isŷ rānhrāj tag pēnjěg han mũ. Nén tá jun mũ, kara vāgfy sygsán mũ, vŷ tŷ ti tŷ Associação Indigenista (ASSINDI) – Maringá tá vygven nŷtŷ, kŷ tóg sir to artigo han mũ, kara sir ũn régre ag tŷ jagně mré han mũ rānhrāj tag ti, kŷ tóg sir tŷ nén ũ há nŷ ti tŷ tāmŷ kanhgág ũ ag jykre vygven kŷ, kŷ sir ũ ag kanhrān tŷ tŷ Artes ág mŷ há tŷ.

Vēnhrá- tygtar: Rán/to jykrén/kāgrá han/rānhrāj ke nén tŷ kanhgág ag tŷ hynhan há.

Resumo: este artigo apresenta estudos sobre a cestaria e pinturas em cestos Kaingang por duplas de professores Kaingang junto a artistas, professores e estudantes do curso de Artes Visuais da UEM. Foram utilizados referenciais metodológicos interdisciplinares associando pesquisa em poéticas visuais, autoetnografia e etnohistória. Os resultados desdobram-se na produção de artigos, feitos também pelas demais duplas de participantes do projeto, que contribuem para a divulgação sobre aspectos da arte indígena, subsidiando a prática dos professores de Artes.

Palavras-chave: Escrita, Trama, Pintura, Pesquisa em prática artística colaborativa Kaingang.

¹ Texto em Kaingang com auxílio linguístico do professor Kaingang Florêncio ReKay Fernandes (Terra Indígena Rio das Cobras – PR).

Autoetnografia kara sygsán to rán: Nén tÿ jagnë mré hynhan ke kanhgág ag väfy sugsán ke to käme.

Kÿ tóg sir ki kanhrän ja nÿ väšÿ kanhgág ag tÿ vägfy hynhan ja to jykre kara tÿ venh ven ja ki gé hä kÿ tóg to kämén ja nÿ kanhgág ag ëmä tÿ lvaí tá ke ag (Paraná ki), kÿ ag tóg väšÿ tô kämén ja nÿ, to ëg etnografia kara arte he tÿ, ränhräj mág nÿm jén ke mü kara kÿ to vémén mág ke mü. Ûn e ag tóg ki ränhräj ke mü sir, ù ag tóg ki ge kÿ nÿtÿ ti jiji hä vÿ “Arte e cultura indígena he mü: jagnë mré vygve kara ù tÿ jykre ù ag” Universidade Estadual de Maringá (UEM) tá.

To ëg tóg jykren mág mü pandemia tÿ ëg kämÿ tÿg tag ti, prÿg tÿ 2020 kã uri ùn tÿ hën ri ke ag tóg semÿnÿ kar ki vënhmäñ ja nÿ internet ki kara ag tóg vémén mü gé, kÿ isÿ vënhrá ta ki to kämén ke vë.

Kÿ ëg tóg etnografia han mü, ëg tÿ vënh vÿ vin han ja whatsapp ki kara ëg vënhmäñ ja Google Meet ki. Ûn tÿ ki vënhfón mü ag tóg etnografia han e ja nÿ äjag tÿ rygrán jan nÿgtÿ ag jykre tÿ arte, história kara antropologia, kÿ ag tóg to ränhräj mü sir vënh jykre e tugrÿñ.

Kÿ antropologia ki ëg tóg ränhräj ù hynhan tÿ ëg tÿ etnografia to vémén jë, tag tugrÿñ ëg tóg jykre tãg vygvég tÿ, kÿ pesquisador tóg kämÿ tÿ gé ëg ränhräj to jykren tag ti. Kÿ vem nÿ, tÿ ëg to “autoetnografia” he tÿ, hä vÿ to vémén ke nÿ, to kämén ke mü ag hä vÿ nÿtÿ: Raymond Firth, (1966), David Hayano, (1979), Karl Heider, (1975), kara Walter Goldschmidt, 1977, Daniela Versiani (2005) kara Silvio Mateus Alves dos Santos (2017), kara ù ag. Isÿ ùn jiji ag rágrán mü tag ag vÿ etnografia to kämén ke mü, ke tÿ nÿ kÿ, ag to jykrenkrén tóg ag tÿ nén ki ränhräj ke ven ke mü.

Kÿ etnografia tóg ëg mÿ nén ù há ven ke mü kara nén tÿ hënrike tÿg ja to kämén mü, ëg tÿ “tradicionalis” ag to kämén ja, nén ù tÿ väšÿ kej ja tÿ to kämén ke, isÿ äjag mÿ inh ränhräj tag ke ven sórvë, tÿ tÿ autoetnografia to jykre kämén ke

artes visuais tag kämÿ.

Etnografia vÿ tÿ ëg tÿ ki kanhró tÿ vë ken jé tóg ù ag jykre ëg tÿ kanhränrän han kara to jykren han ke mü gé kÿ tóg ve há tÿgtÿ, väšÿ to kämén ja vÿ uri ëg jykre tãg vygven ke mü. Kÿ ëg tóg vëg nÿtÿg tÿ nén tÿ ëg jykre, pä'i ag jänkamy venh ke mü, he mü sir.

Kÿ ëg tÿ ven vén jé väfy rá ti kaingang ag kämÿ, João Natalino Pântu tóg tÿ ù ag kanhrän tÿ jë kara tóg artista visual tÿ Tadeu dos Santos mré ränhräj mü gé, to ag tóg jykren mág han ja nÿ vägfy hynhan tÿ fóg ag kämÿ vënh ven ja to kämén ke mü äjag mÿ.

Ëg tÿ nén hynhan kÿ tóg jykre tÿ etnográfica to ke nÿ, ränhräj vÿ ve há tÿ kara hynhan há tÿ gé, ken jé, ëg tÿ väfÿ rygrán kÿ ùn régre ag tóg jagnë mré vygvég nÿtÿg gé.

Ag tÿ rygrán vÿ jufyr jagy nÿgtÿ, jávo, ëprÿ tóg tóg ethnohistoria mré müg tÿ autoetnografia tÿ. Ûn régre ta ag vÿ to vémén mág kÿ nÿtÿ, ge ra ti tÿ jagy tÿ nÿféñ sórv mü ra ki krón ke tÿ. Ti tÿ vënhgrun ja tag vÿ to jykrenkrén tÿ vënh kujägja han ke nÿ, hära tóg jagy tÿ vë ki kanhränrän ke tÿ, ti vënh han ke etnografia käki kara kÿ ethnohistoria käki vënh ven ke ki gé. Ëprÿ tag kri ëg tóg ù ag vygvég tÿ, äjag vÿ ja kämén ag tóg mü gé, ëg jykre tóg sir to vémén tÿ hën ri ke han ke mü. Carolyn Ellis (1999) tóg ëg mÿ nén hynhan tÿ autoetnografia tÿ krój tÿ ñ ven ke mü, to rygrán jé ëg ke mü ti tÿ ù ag mÿ vygven jé ëmä mág ta ki müg tÿ ag tÿ ki kanhränrän jé ke tÿ nÿ kÿ kato vÿñh ke mü.

Kÿ nén jiji tÿ autoetnografia tóg vëšÿ ù han tÿ: “auto” vÿ tÿ ùri ëg mÿ ke nÿ, ëg jamã tá kãtÿg ja kara “etno”, ëg kanhkã ag to jykren ke. Tag ag vÿ sir ëg jykre to rygrán ja vÿ tÿ tÿ kara tóg ëg tÿ to jykren han ke mü ëg to rygrán jé sir. Kÿ fi rán ja nÿ Daniela Beccaccia Versiani(2005, p. 23) kÿ to kämén kÿ ge ja nÿ: “[...] Väšÿ tóg ùn e ag jykre kämÿ tÿgtÿ, ëprÿ pir kri tÿg ja nÿ ùn e ag mré, jykre kara ëg ùn ven tÿ ag ki gé.”

Isÿ äjag mÿ kämén ke autoetnografia kara et-

nohistória tÿ hÿn ri ke ãn to kãmen mÿ ãmã ag ki gÿ kara nÿn to jykrÿn ke tÿ vÿnh vygven ja to vÿmÿn ke vÿ. Isÿ rãnrãj tag vÿ tÿ ãg jykre tÿ ki rã kara kãkutÿ nÿ ãg hã ki, tÿ tÿ vÿnh ki kurãnrãn han jÿ vãsÿ ke ag tÿ nÿn hynhan ja ve kÿ.

Kÿ sir kanhgãg ag tóg kara ag jykre ven vãgfy hynhan ki vÿ tÿ nÿn ù hã nÿ povo Jÿ ag kãki, kanhgãg ag tóg kãki nÿtÿgtÿ. Vãsÿ sir,macro-jÿ kãki ag vÿnh kãpóv ja nÿ, hã kÿ ag tóg sir ãmã mág tÿ mrasil kãki sul ki ãmãn ja nÿ, kÿ uri ãmã tÿ ga tÿ lvaí tóg ãmã tÿ Paranÿ kãki, hã tá gÿr ag kanhrãn tÿ tÿ João Natalino Pãntu kara Tadeu dos Santos mrÿ vÿnh rã tag han ke to rãnrãj mÿ.

Ëg tÿ vãgfy to vÿmÿn kÿ ãg tóg vãsÿ ke ag mÿ ãkrÿg tÿ, tÿ ag tóg ãjag tÿ ñn krÿm nÿn hynhan jÿ kara rÿnh kÿ mÿ jãfã. ãjag tÿ ñn krÿm hynhan jãfã, Jÿ ag tÿ vãgfy hynhan ja vÿ ti rygrãn kara kygfy ja ãn ti, ãjag tÿ to jykre ãn ven ke, to rãnrãn ki gÿ, ti tóg ãjag jykre kãmÿ tÿgtÿ (Guertz, 1978, p. 143-144).

Vãgfy tag hynhan ti, kÿ James M. Adovasio (1977)⁴ vãsÿ ke ag vãgfy hynhan vÿn ja hã vÿg tÿ. Ag ãjag nÿgÿ tÿ hynhan e ja tÿgtÿ, kÿ Otis Tufton Mason (1976) tóg to kãmen ja nÿgtÿ, to rygrãn ja nÿgtÿ, ã tÿ to jykre ãn to kãmen tÿ vãgfy ag kygfy mrÿ rãnrãn ja, to jykre hã tóg nÿ ja nÿgtÿ. Hãra uri ka tÿ vãgfy hynhan jãfã tóg tÿ e rã nÿ, kÿ ãg tóg kanhgãg ag tÿ vãgfy to jykrÿg tÿ, ge ra tóg tÿ ãg jykre ag kãki tÿ nÿn ù ha pÿ nÿ vãgfy e ag kãki, japoneses kara chineses ag ri ke vÿ sir.

Kanhgãg ag tÿ nÿn tÿ vãgfy jãfã tóg ag ga kri to jykrÿn mág ke nÿ (MOTA, 1994; TOMMASINO, 1995), hã tá nÿn ù vÿgtÿ ã vÿ nÿgtÿ, ag ãjag tÿ ag fÿ Planalto Central tÿ Mrasil kãki tá tóg planalto tÿ Paranÿ tá jun tÿ, kanhgãg ag tóg ki ãmãn kÿ nÿtÿgtÿ kara ãjag ga vygvóg ki kanhrãn mÿ, ag jamã jÿji hynhan mÿ to ãmã he mÿ kara ãjag ware he mÿ, ag tÿ ãmã ra tÿg sór kara sir kanhpir to han tÿgtÿ, vÿjÿn ti ki gÿ. Kÿ ãg ga tag ti, fág tÿ nÿn hynhan he ja nÿgtÿ. Kÿ uri tóg, fág ag tóg e ja tÿ fag e ja tugrÿn kanhgãg ag tÿ sir mÿg ha han nÿ, fág. Ëg

tÿ ãg ga kri vÿrÿnrÿr, kara tóg ãmã ki ãg vÿnh rã, ãmã mrÿ ware, ag vÿ vÿnhgrun mÿ kÿ ãg ga mág tag to jykrÿn mág ke nÿ, fág jãkruj, misu kãsir ag vÿg tÿ fág ag tugrÿn.

Vãsÿ prÿg tÿ hÿ ri ke vÿ tÿg ja nÿ vãn tÿ vãfygfy ja ti, tÿ tóg pãri hynhan hã tÿ gÿ, kãkufár ag kÿgmÿ jãfã vÿg tÿ kanhgãg ag jykre ki, ãjag ga to tóg jykre nÿ ag vãgfy hynhan tag ti, ki ag kanhró nÿtÿgtÿ vãn tÿ goj fyr mÿ mugmur ja ãn ti. Kanhgãg ag ãmã si ja vÿg tÿ, ti jÿji hã vÿ toldos he mÿ (MOTA, 1994) goj tÿg ja tÿ bacias hidrogrãficas he tÿ, tÿ hã vÿ ag ga vÿnh kã kym tÿ, kara goj tag ag ki gÿ: Paranapanema, Tibagi, lvaí, Paiquere kara Paraná. Hã vÿ sir kanhgãg ag jykre ãn vygven tÿ ga kri kara goj ki gÿ. Kÿ Mabilde tóg to kãmen ja nÿ (1983, p. 30-34) kara Ambrosetti (1895) ag tóg ùn e ag tÿ ãjag jÿgÿjÿ to jykrÿn ãjag ga kirÿr ke ãn ti.

Ëmã tÿ mág ag vÿ goj mÿ hãn nÿ, hã vÿ ag jÿn e ja nÿgtÿ ãmã tÿ toldos ag tá, kÿ tóg sir kanhgãg ag ga tóg tá vÿnh han mÿ.

Kanhgãg ag tÿ vãgfy ven vÿn ja, kÿ kanhgãg tÿ lvaí tá ke ag tÿ to kãmen ja (SANTOS, 2018), kÿ ag tóg to vÿmÿn mág ja nÿ ag tÿ vim ke kara ãkrÿnh ke nÿn kãmÿ. Tag vÿ, kÿ sir sÿ e rã nÿ fóg ag jamã kÿju tá, hã tóg tÿ hynhan jãfã tóg tÿ e rã nÿ ag tÿ vãgfy hynhan jÿ.

Kÿ kujã ag tóg tÿ pã'i nÿtÿgtÿ, (VEIGA, 2000) ki ag tóg ãgje tÿ pãri ag hynhan tÿ vãsÿ ùn si ag tÿ ãjag jykre nÿm ja vÿ. Pãri vÿ tÿ vãn kygfy nÿ, kãkufár vÿ ki ge kÿ pa tÿ nÿgtÿ. Ëg tÿ pãri to jykrÿn kÿ, gÿr ag kanhrãn tÿ tÿ João Natalino, kÿ ag tóg ù ag hynhan ja nÿ, kÿ ag tóg kre kara sir ùn e han ke mÿ, kãmur tÿ hÿn ri ke kara ù tÿ ù hynhan ti. Kÿ ag tÿ to jykrÿn ja tag tugrÿn vãgfy ven mÿ sir, ag tÿ vÿjÿn vin jãfã ag ãkrÿ ti, mãnjóka fygfa vin jãfã.

Vãsÿ kanhgãg ag tóg ãkrÿnh kara vim ke ja nÿgtÿ. Hãra ag jÿn tóg tÿ e rã ja nÿ sir. Kÿ sir fóg ag tÿ jykre tóg krÿg he rã nÿ. Kÿ sir pajÿ tóg tag vÿg tÿ. Vãsÿ ag tóg vãn ki kagtÿg ja nÿtÿ. Kumÿr hã ag tóg ki kanhrãn mÿg tÿ. Kÿ ag tóg pãri ti hynhan mÿ, ãgje tÿ vãn, tÿ pirã kÿgmÿ ja nÿgtÿ. Pãri hynhan kÿ ag tog vãgfy ù to jykrÿn. Vãgfy

ronror han sór ag mǔ. Ag ũn han vén sór vỹ tỹ kre nĩ. Kỹ ag tóg sir : kỹ ěg tag tỹ ne han mǔ?: ěg tỹ vĕnh mỹ hynhan vĕ, ěpã tá, gãr vin jãfã, mǎnjóka...Kara ag to jykrĕn mǔ: fóg ag géj sór mǔ. Kara ag tóg ãjag rá hã ěmã ag mỹ vygven ke mǔ. Kara ag ge mǔ: ěg tag tỹ hĕ ri kej mǔ? Kỹ ěg tóg aronh kara rágró ka to vin ke mǔ?Jagtar mág ag han ja nĩ. Vãgfy tỹ ěpã ra ge mǔ, ěkrãn jãfã ki gé. Kỹ ag sir, ãjag jĕn vygvenh ja nĩ. Ājag tỹ kato nĕn ũ vygve kỹ ag sir ěmã mág ra mũnh ke mǔ. E com o balaio surgiram mais outras ideias. Kỹ kre mág tugrĩn ũ ag vỹ vĕnh ven mǔ. Kỹ sir pĕnĕra, pĕnky kara ũn hynhan mǔ. (Fala de João Natalino Pantu em 2020¹)

Kỹ sir gĩr ag kanhrãn jãfã tỹ João Natalino, kỹ vãgfy tag ag jiji vỹ vãfy he mǔ. Kỹ ti jiji vỹ kre he mǔ ke tũ nĩ kỹ kur vin jãfã he mǔ, kre ag vỹ tỹ kanhgág tỹ ěmã tỹ Ivai tá ke ag tỹ Sul tỹ Mrasil kãki ra gé mũnh jãfã nĩ.Kre vỹ tỹ ũn jykre há ag tỹ hynhan ja nĩ ag tỹ vygven ja ag tỹ ãjag jykre tỹ tygtar e jé “ kỹ ki ěmã ag vãsỹ”, kỹ sir tỹ ũ nĩ, “ ěg kanhrãnrãn ja”, kỹ tỹ “ ri ke nĩ”, han mǎn ke, “ki kanhrãn kara han ke tĩ” Grant Kester, (2011), fóg ag jykre ki ag ěkrãn jãfã to kãmĕn tĩ. Kỹ ag tóg fóg ag mỹ sir vãgfy ěhĕ hynhan mǔ sir.

Vãgfy ag vĕnh ven ja kara ti sãnsán ke to kãmĕn

Kaingang à questão do contato interétnico. Kỹ sir Tadeu dos Santos kara João Natalino ag to vĕmĕn ja nĩ, kỹ tóg João Natalino mỹ há tĩ ti tỹ ã jykre to vĕmĕn kỹ kara kanhgág ag jykre tỹ e ěn to kãmĕn jé. Kỹ tóg mestrado Ciências Sociais (UEM) kãki ve ja nĩ ti tỹ vãfy ki kanhgág ag to jykre tỹ hĕn ri ke ěn ti, kara tóg ã tỹ doutorado tỹ história (UEM) ki to ránrãj mǔ. Tĩ tỹ nĕn vygven

1 Kỹ tóg sir tỹ João Natalino Pantu tỹ Sheilla P. D. Souza fi tỹ ti ví to rán ja nĩ. Kanhgág ag tỹ vãgfy vygven vén ja to kãmĕn, ũn kófa vĕ hãra, Pedro Tibúrcio tỹ João Natalino Pantu mỹ kãmĕn já vĕ, ti tỹ kurã tỹ 06 kysã tỹ novembro prỹg tỹ 2020 kã kãmĕn ja, ag vãsỹ Google meet ki, jagnĕ mrĕ vĕmĕn já curso de extensão kãki jiji tỹ “ nĕn ũ to rán kar ũ ag jykre to ki gé: jagnĕ mrĕ vĕmĕn kara ũ ag jykre ki kanhrãnrãn ke”- UEM.

mǔ historiografia mrĕ autoetnografia ag tỹ jagnĕ ki krov ěn ki kanhrãn mǔ (REY, 1996), tĩ tỹ vĕnh ven ja kara to jykrĕn ke.

Nĕn tỹ ki krov ěn ti to rán sór mǔ ag tỹ nĕn há to jykrĕn kar ěpry ũ jãvãnh ke ag tỹ Kanhgág ag vãfy ag rygrá to kãmĕn ke. Kỹ ag vãgfy rygrán tag tóg ag rá tỹ *Kamĕ* kara *kairu* to ke nĩ, kỹ, ag tỹ sir ki kanhró nỹtĩjé ag rá, kỹ tóg sir ag tỹ to rán nĩ gé ũ tỹ to jykre nĩ nĩ e tĩ. Kỹ tóg sir Tadeu tỹ vãfy sygsán ja ěn tỹ to han ja ven ke mǔ, to rán ri ke, João Natalino tóg to kãmĕn mǔ gé vãsỹ ke ag kara ag tỹ kanhgág vãgfy to jykre ěn ti. Kỹ sir ũn régre tag ag tóg vãgfy ag sygsán ja to kãmĕn mǔ. Hãra ũ ag tóg to rygrán ja nĩ ti tỹ vĕnh ven ja vãgfy fóg ag mỹ, kỹ sir sintéticos tỹ vãgfy han mǔ kara ãjag tỹ fóg ag jamã tá ki kanhrãn ja nĩ.

Taquara e fita plástica na cestaria Kaingang do Ivaí

Kanhgág ag vãgfy tỹ vãn tỹ há vỹ jiji tỹ hĕ ri ke nĩ: vãnjatu (tag vỹ Mrasil kãki Sul tá tỹ vãnjatu he mǔ), vãsĩ (vãn tag to ěn Criciúma he tĩ) ke tũ nĩ kỹ vãn sá (vãgvã). Kỹ ti tỹ vãfyh ke vỹ tỹ ag kanhró nỹtĩgtĩ, kỹ tóg sir tỹ ag jykre nĩ, jykre tag vỹ tỹ vĕnh hã tũ nĩ, vãsãnsãn, sĩnvĩn kara tar han mǔ (OLIVEIRA, FERNANDES, 2014).

Kỹ sir vãgfy hynhan jãfã tỹ ga tỹ ěmã tỹ Ivai, kanhgág ag: vãnjatu (*Merostachys Multiramea Hack*), vãgvã (*Chusqueagaudichaudii*), kara ũ tỹ criciúma (*Arundinariaaristulata*doell) kara *mrũr imbé* (*Philodendrum*sp).

Vãn vỹ goj kri e tĩgtĩ kara tóg hã tá krej ke nĩ, ken jé tóg mrĕr tĩnh ke mǔ ti tỹ vãgfy hynhan há han jé. Vãn krej ke, ti kara, vỹ ti kãmur tỹ 3 metros nĩ ti tĕj vĕ sir. Kỹ tóg kygkyv nĩ tỹ vãfy hynhan ke to jykrĕn tĩ ti kãmur ki gé. Kara kỹ, kỹ ag tóg kykég tĩ tỹ kanĕr nĩ jé kara sir tỹ vãgfy ti hynhan mǔ. Kara tóg, tãgřĩn ke nĩ kara ag tóg goj kãtã ver vin mǔ ti tỹ tãnjã e jé kara kuprig mǔ. Kara nón kãtĩg kỹ kanhgág ag tóg kuprĕg mǔ vãn tỹ sygsán ke kara kỹ rygrán vãgfy ti. Kỹ vãgfy ti kre

hynhan vỹ tỹ vãnjũ nĩ, to ù ag tóg vǎgvǎ he tĩ. Û tóg tỹ ùn jũ nĩ to tóg sónh nĩ, vãnjatu ve kỹ. (SANTOS, 2018)

Vǎgfy tỹ vãnh tugřĩn, ag tỹ rygrán ja ãjag vǎgfy hynhan kỹ fóg ag jamǎ tá, kanhgág ag tóg sir há tá vǎgfy vygven mũg tĩ. Kỹ ag tỹ ag ki kanhrǎn ke vỹ ag vǎgfy tugřĩn ve há tĩ (ùn kygfy - kre - cestos - ke tũ nĩ kỹ - tugfy - nén ù to kygfy vễ). Kỹ ag nén to kagfy vỹ e tĩ: kakanẽ vin jǎfǎ, kara ù vỹ tỹ vyjy hynhan ke nĩ. Kỹ sir ùn e tag kǎki tóg ag de tỹ vǎgfy rygrán tóg ve há tĩ, ag tỹ ùn kygfy tỹ sĩnvĩn jǎfǎ vỹ ve há tĩ gé,

Kỹ ẽg tóg to vēmén mũ ẽg vẽnhrán tỹ extensǎo ki, kỹ sir kanhgág tỹ T.I tỹ lvaí tá ag tóg ãjag vǎgfy rygrán ki kagtĩg e ja nĩ. ãjag tỹ vǎgfy rygrán tag vỹ, tỹ ti rá vễ sir, fóg ag tỹ vǎsỹ ẽg jamǎ ki junjun kỹ ẽg jykre kókén ja vễ. Hǎra Kanhgág ag tóg sir ki kanhró nỹtĩg tĩ ag vǎgfy to jykre tỹ to vēmén ke ẽn tỹ kanhkǎ tá ke ja nĩ kara tóg sir vygve há han ke nĩ ken jé tóg tỹ ẽg jykre si nĩ vǎgfy hynhan tag ti, kanhgág ag jykre há vễ. Hǎra kara kỹ, ag vǎgfy vỹ tỹ ù nỹtĩ e tĩ kara ti rygrá tóg kanhgag ag jykre vin ja kǎmén ke mũ, kanhkǎ to jykrén kỹ, ag jamǎ to jykrén kỹ nĩ gé kara ag rá, Há vỹ ag tỹ ãjag rá to jykre ven tĩ, ãjag jóg ki kanhrǎ, tỹ vãnh ri ke kara vãnh kri fẽg, to kǎmén ja ẽg nĩ kamẽ kara kainru ag to.

Kỹ Tadeu dos Santos mỹ, ã rǎnhrǎj to rán mũ, “Arte, identidade e transformações na cestaria Kaingang da terra indígena lvaí, no contexto de fricção interétnica”(SANTOS, 2018) kỹ sir ti tỹ han ja vỹ tỹ vǎgvǎ tařĩn ja kara sir tỹ vǎgfy hynhan ja. Kỹ sir ag tỹ rǎnhrǎj ja nĩ ag tỹ vǎgfy ki rygrán ke to jykre, ù tỹ nén hynhan tĩ, vǎgfy tỹ hẽn ri ke hynhan kara rygrá e ki gé.

Kỹ tóg há tĩ ẽg to jykrén kỹ kato tóg jǎnkamy vygvég tĩ Kanhgág ag vǎgfy ti hǎra tóg jagy tĩ ver. Ẽg tỹ to vēmén tag, kanhgág ù ag rǎnhrǎj tag, ẽg tỹ nén ù hynhan tag nén ù vygven tĩ, hǎra tóg sir ki kanhrǎn há tĩ vễ ẽn vǎfy vin kỹ nỹtĩgtĩ, vǎm jǎfǎ tá

Kanhgág tỹ lvaí tá ke ag, ag tỹ nén hynhan tĩ, vǎgvǎ tỹ nén rǎnhrǎj ke kara ù tỹ hẽn ri ke ag tóg rǎnhrǎj tĩ, kỹ ag nén e hynhan mũ kara ti kaja to vēmén mũ, cartesiana ag tỹ to jykrén ja vễ. Ka ag mỹ, ag jykre vỹ kara tỹ tar e mũ, to ẽg tóg etnociência he tĩ, kỹ ẽg tóg sir nén hynhan mũ kara ù ag mỹ, nén e vin hynhan, jǎnkamy to jykrén mũ kara nén kén ke, kỹ sir ti vyr há vễg tĩ ẽg ga há tag vãnh e ag kǎki.

Kỹ to jykrén kỹ ẽg tóg Alexandre Aparecido Farias Krenkag⁵ mré vēmén mũ, kỹ sir kanhgág tỹ ẽmǎ tỹ T.I lvaí ag vỹ vǎgfy hynhan tĩ kỹ fi tóg to rán fi jiji há vỹ Ana Lúcia Boavista Cavalcante (2007, p.209) he mũ:

1 - *Ag tývángenh*: nén tỹ hynhan jǎfǎ vễ; 2 - *Vánpanken*: tỹ hyñhan vễ sir; 3 - *Van rygrug*: rygryg vễ ùn kǎsir ki; 4 - *Rygruyoka sir*: rygryg tỹ há e vễ; 5 - *Venhmrágham*:sygsán ke vễ; 6 - *Vafy*: kygfy vễ; 7 - *Vafy rá*: rygrán; 8 - *Vafykǎn*: kǎnkǎn; 9 - *Torán*: jijin 10 - *To ti kayasa*: to sygsa; 11 - *Krevinvihan*: vygvĩn han; *Venegrehe*: jǎnkamy kato vin (SANTOS, 2018, p. 103).

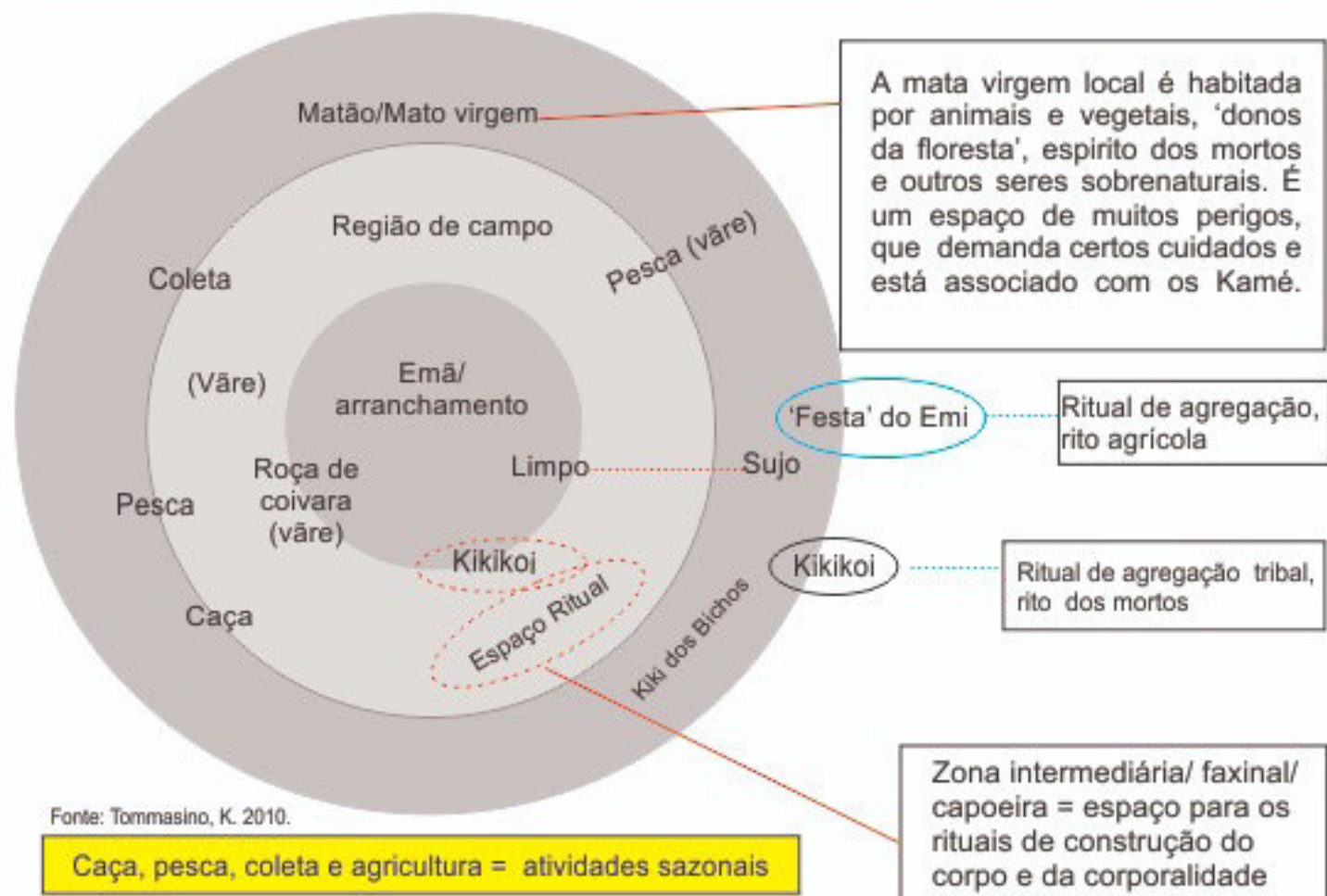
Kỹ ẽg tóg Tommasino (2010) tỹ rán ja ki venh ke mũ ag tỹ vǎgfy hynhan tag vỹ sir ge nĩ he mũ ja nĩ:

Kỹ tóg Bruce Graham *Trigger*(1982) mỹ, ù ag tóg ãjag jykre tỹ etnohistória hynhan tĩ kara sir vǎgfy hynhan ki kanhró mǎg nỹtĩ. Kỹ ẽg tóg to kǎmén ja nĩ, ag ga mǎg tag vỹ tỹ vǎsỹ ùn si ag tỹ to jykrén ja nĩ kanhgág ag tỹ kanhkǎ ve kỹ. Hǎra tóg jagy ken jé uri uri fóg ag tóg ẽg mũmẽg han mũ kara ẽg ga to jykre kókén sór mũ, ag vóg kónǎn ag mũ kara ag to vẽnhrágrǎ ẽn kókén kỹ tỹ ùn hynhan sór mũ, ù to ẽg, Projeto de Lei (PL) 490 he tĩ.

Hǎra ẽg jagtar mũ ra uri ag tóg vǎsǎnsǎn mũ, ag vẽnhmǎn ù to ẽg tóg Ga tugřĩn vǎsǎnsǎn he tĩ, ẽmǎ tỹ Brasília tá kato vǎsǎnsǎn mũ PL 490 tỹ vẽnhmǎg tũ nĩ jé. Kỹ sir Ga tugřĩn vǎsǎnsǎn tag vỹ tỹ Romancil Kretǎ tỹ pẽnjẽg ja nĩ kysǎ tỹ junho kǎ prỹg tỹ 2021 kǎki. Tỹ tóg á Ẽngelo Kretǎ kósĩn jẽ, tỹ tóg pǎi mǎg ja jẽg ja nĩgtĩ kanhgág ag kirĩr

A ECONOMIA KAINGANG DO SÉCULO XVII ATÉ O ÍNICIO DO SÉCULO XX

Atividades econômicas nos diferentes ecossistemas e sistemas de representação

Fonte: Tommasino, K. 2010.

Caça, pesca, coleta e agricultura = atividades sazonais

Kagrá 1. Ëg tÿ jãnkamy to jykre to kamén ke kanhkã tá ve kÿ Kanhgág ag mÿ. Fonte: Tommasino Kimiye; Almeida Ledson (2014).

ja nĩ , hãra tóg ter ja nĩ, prÿg tÿ 1980 kã, êmã tÿ Pato Branco(PR) tá. Kÿ sir ag vênhmãn tag kãmĩ ù ag jykre vygvén ke mÿ gé uri ke ti ag rãnrãj ki kanhrãn ke mÿ gé, ag pãtén kÿ, Ëg tÿ to rygrán vë sir kara ù ag tÿ ki kagtÿg e tũ nĩ jé ù ag tÿ Ëg mré ki kanhrãn kÿ kara ag jykre tÿ tũ e tũ nĩ jé ag jagtar e mÿ ra. Kÿ Ëg tóg kygtãg ke jãvãnh mÿ, kara kÿ arte mré ag ethohistória to kãmén mÿ, hã vÿ inh rãnrãj tÿ extensão tag pënjêg han mÿ.

Kÿ João Natalino Pãntu tóg to kãmén, ti tÿ ge ja hãvë, kanhgág tÿ ga tÿ T.I Ivaí tá, to tóg rán ja nĩ, vãsÿ kri prÿg tÿ 100 tÿg ja nĩ, ù tÿ Ëg vÿ ki rán mÿ vÿ tÿ Vég Kóng, kara tóg Pedro Vãfe Tibúrcio tÿ rán ja to kãmén ke mÿ.

Hãra ag tÿ vênhmãn tÿ extensão he tÿ kÿ ag tá to vémén tãgtũ han mÿ kÿ Ëg tóg vin han mÿ kÿ ag tÿ ùn han vén ja vÿ (4'13"), ki tóg sir kanhgág ag tÿ ãjag tÿ vãgfy ki kanhrãn ja tÿ tar e mÿ. kÿ sir João Natalino tóg tÿ tar e tÿ kanhgág ag tÿ vãgfy hynhan to tar nĩ. Ùn kãsir ag tóg tÿ ùn kanhrãn ke nÿtÿ ag tÿ móg sÿ e kÿ, vãgfy hynhan tÿ ag tÿ to jãnkamy vygvég tÿ. Hãra ag tóg, rãnrãj tag to há nÿtÿ ken jé tóg vãsÿ ke ag tÿ ãjag krë ag krë krë ag mÿ tÿgtÿ, ag tÿ nén ù kato ãjag tÿ nén hynhan tÿ vin tÿ sir.

Kÿ sir João Natalino kanhkã ag tóg ãjag tÿ kãmén kÿ vãsÿ ùn tÿtã fag tóg nén ù hynhan vëg e ja nÿgtÿ kara kÿ sir vãgfy hynhan jé, fag tÿ ãjag tÿ

rãnhràj to há ěn ven jé kara ěg tỹ kanhgág nỹtĩ ěg vĕ, vĕnh jykre to kãmén. Kỹ sir gĩr ag mogmog kỹ, fag vỹ vãgfy hynhan to tar nỹtĩ.

Ěg vĕmén régre ki (1'13"), João Natalino tóg há vãgfy to kãmén ke mũ. Ā tỹ vãgfy to kamén kỹ tóg ěg rá vỹ e tĩ he mũ, ũ ag jiji há vỹ, ki kanhró vỹ: *kamé mré kainru* he mũ, ěg rá há vĕ. kỹ tóg ge mũ: "kỹ tóg há tĩ ěg tỹ ũ ag vãgfy hynhan ve kỹ, ken jé tóg ve há tĩ ag jykre ti". kỹ tóg ve ag tỹ äjag jykre tỹ vãgfy ki vygven kỹ. Kỹ kanhgág ag tóg vãgfy hynhan tĩ ěg tỹ sir ũn si ag mũ ěkrén ke vĕ, vãsỹ ke ag, ũn si ag tóg äjag rá to tar he ja nĩ, ki kanhró mág ag nỹtĩ ěg tag to."kỹ tóg to vãsãnsãn ke nĩ ěg rá tỹ vãgfy ki ěg jykre vygven tag ti".

Kỹ ag vĕmén tăgtũ ki (2'12"), Natalino tóg kãmén ja nĩgtĩ äjag tỹ fóg ag jamã tá vãgfy tỹ jãnkamy kato vin ja nĩ kanhgág tỹ lvaí tá ke ag kara ag kanhkã ag ki gé. "Ag tỹ äjag vãgfy vygven mũ kỹ, nén ũ jagy vygvég ag tĩ, vỹ ge nỹtĩ: fóg ag tóg ag mũ tỹ jagy e tĩ ag äjag jamã ra mũ tũ nĩ jé. Ěmã mág tá, kyjĕn fóg ag tóg ěg nũgnũr ke vég tĩ, prefeitura tá, ũ ag tóg fóg ag jamã tá ag nỹtĩg ke tũ nĩ he tĩ kara ěg ki kanhrãn mũ, fóg ag vỹ sir ěg kato tĕgtĕ tĩ" João Natalino, vỹ tag ěpry vỹ e tĩ he mũ "...kỹ tóg ge tĩ, ken jé ag tóg äjag jykre vygven tĩ. Ěg tỹ vĕmén tũ nĩ kỹ, ag tóg vĕnh kato tĕgtĕ han tĩ...ken jé ũ ag tóg kanhgág ag tóg jagnĕ mré vĕmén tũ nĩgtĩ he tĩ"

Äjag vĕmén kỹ extensão ki, kysã tỹ janeiro prỹg tỹ 2021 gĩr ag kanhrãn ke tỹ João Natalino Pantu tóg to kãmén tĩ: "Ěg jamã ki fóg ag ĩn mág krĕm rãnhràj ja vỹ ěgrã nỹtĩgtĩ, ěg nĕn ag kókég tóg mũ, Inh pir mũ isóg vég tũ nĩ. . Fe kaj ěg nỹtĩ nĕn ve kỹ, to jykren mág han ěg mũ. Ěg ga vỹ sir hĕ ri ke mũ nĕn kókén tag ti ? Vãsỹ tóg vĕjĕn e ja nĩgtĩ ěg jamã ki. Kãkufár e tĩ, goj kãmĩ tóg e tĩ, kỹ isóg to jykren mũ: kurã vỹ jun ke mũ (kãkufar vỹ sir tũ e mũ). Kỹ ěg jagnĕ mré rãnhràj mũ (projeto tỹ extensão), kỹ ěg to rygrãn mũ (ěg tỹ ěg jamã to kãmén tag vỹ tỹ ěg nĕn kókén tag to ke nĩ ũ ag ki kanhró nỹtĩ jé). Kỹ tóg ěg mũ há tĩ, ha pĕ,

nén ũ há vĕ".

Kara kỹ ag vĕmén ũn ki kurã tỹ 03/02/2021, João Natalino Pantu tóg Tadeu dos Santos mũ kãmén ja nĩ Whatsapp ki kanhgág ag tóg sir äjag vãgfy ki ge mũ: han tĩ, han jãfã kara nén han mũ. Ěg vĕmén kỹ ěg tóg jykre si mũ ěkrég mũ kanhgág ag kanhkã kara ag ga tỹ lvaí tá ke ag tỹ äjag vãgfy ki äjag rá vygven tag tóg to jykre há nĩgtĩ. Ag jiji tỹ nĕn hynhan tĩ, lvaí tá kanhgág ag ven vĕn ja, vĕnh kujãgja tỹ vãgfy mré hynhan tĩ ag, kỹ tóg sir: " sĩnvĩ tóg nĩ ag vãgfy ti lvaí tá".

Kỹ äjag vĕmén kỹ, João Natalino tóg sir ä vĩ nĩm han mũ (17'9") ti tỹ vãn sygsãn ke vãgfy hynhan jé. Kỹ tóg ũn kusũg vỹ pĕnũ va pĕ tỹ há nĩ (arribadea chica). Kar tóg tỹ hynhan ke ěn to kãmén ke mũ sugsãn jãfã tỹ sá ti, kara kỹ ěg jykre tỹ *kikikoi* to kãmén mũ kara ěg rãnhràj ja Maringá ki, ag tỹ Associação Indigenista - ASSINDI ki nỹtĩn kỹ.

Ěg tỹ João Natalino Pantu mré vĕmén kỹ tóg ä kanhkã tỹ Pedro Vãfe Tibúrcio to kãmén mũ. Ga tỹ lvaí tá tóg mur ja nĩ kurã tỹ 27 kysã tỹ outubro kara prỹg tỹ 1944, Kỹ vãgfy sygsãn jãfã to vãsỹ kófa ag tỹ tỹ hynhan ja nĩ, kỹ sir sygsãn jãfã tỹ pĕnũ va pĕ tỹ ũn sygsãn jãfã kusũg sá nĩm ja nĩ. Kara tóg to kãmén mũ ti tỹ vãn sygsãn ja goj tá kara tá oré kanĕg mũ gé tỹ sygsãn jé ki gé. "Kỹ, ga nor han kỹ kãki vin nĩ he mũ, vãn tỹ vãgfy hynhan jãfã ěn ti kara oré tỹ puggrĩn nĩ, kỹ kãki kurã tăgtũ tĩg ja to mĕm nĩ, kara nũnh nĩ kỹ sir vãn tóg sá nĩnh ke mũ".

Kỹ João Natalino tóg kãmén mũ (3'53"), kỹ óra tỹ 12:59 kurã tỹ 25 kysã tỹ fevereiro prỹg tỹ 2021 kỹ tóg (3'53") nĩm ja nĩ *Kikikoi* ki ag vĕnhgrĕn to kãme. **Kỹ tóg kãmén mũ ti tỹ** Pedro Tibúrcio mré vĕmén ja, ti tỹ ve ja, prỹg tỹ hĕ ri ke ki kanhrãn ja ti ti jóg mré. Kỹ tóg gĩr ag kanhrãn ke ag mré tô vĕmén mág mũ ag tỹ inhkóra tá tỹ rãnhràj jé ki gé. Hãra ěg tóg tag ki nén ũ to vĕmén ke tũ nĩ isỹ rán ta ki, kỹ isóg João Natalino tỹ inh mũ kãmén ja to rán mũ: "Isỹ (Pedro Tibúrcio) to rán ja,

Kagrá 2. Fotografia deTadeu dos Santos, 2020.

vähã tĩ vĩ rán vë, ti tỹ rán ja vë vënhrá tỹ SEED(...) han ja ký tóg inh mý sér tĩ isỹ gir ag kanhrãñ jãfã ki”.

Kysã tỹ fevereiro prỹg tỹ 2021, tĩ vĩ ja whatsapp ko (6’23”) João Natalino tóg vëso kãmén mü. *Vég Kóng* vỹ tỹ ti jiji pë nĩ. Ti mur ja tóg tỹ ga tỹ lvaí nĩ, fóg ag jamã tỹ Manoel Ribas tá, ti jóg vỹ tỹ kanhgág nĩ, lvaí tá mur ja ki gé, ã nỹ fi tóg tỹ kanhgág pë tũ nĩ. (Fóg mré kanhgág?). ã sĩ kã João Natalino tóg jagtar ja nĩgtĩ. Ti javy ag tóg 7 ja nĩ, fag vỹ tägtũ nĩ kara ag ag vỹ vënhkãgra nĩ. Rãnhřãj mág han ja ti kara inhkóra to krój ja nĩ gé. Ti jagtar ja kãmén ja nĩ kuru tũ han ja kãmén mü, kijjën, ãg jën ke tóg tũ tĩ gé, ãn e ag tóg jagtar mü gé ãjag rĩnrĩr mü né jatun mý. “Ëg rãnhřãj vỹ tỹ ëpä hynhan nĩ, inh jóg ag vỹ nén ki kagtĩg

nỹtĩ, nén ã tóg jagtar ja tĩ”.

João Natalino tóg jagtar mü vë, vãsãn mág han ti ti tỹ vënhrán jé inh jóg tóg kãmén tĩ, jëmëg tóg tĩ ã mý ëpä ki rãnhřãj tavĩ han mü, ký ã vënhrá tovãnh nĩ he mü. Ký tóg fe kaj e ja nĩ, ti rãnhřãj to kãmén, Hãra tóg ge ra vënhrá to tar nĩ, ã jagtar mü ra tóg inhkóra to tar he tĩ, ký sir vãsỹ ãg kanhrãñrãñ tĩ tỹ ën to há tỹ kanhgág vỹ ãg mý tỹ nén ã hapë nĩ. Ëg kanhrãñ tĩ, ti jiji vỹ Leôncio he mü ãg kanhgág ag jykre ki ãg kanhrãñ mü kara João Natalino ki gé, ki isóg kanhrãñ sór mü vënh jykre tag ki. Vãsỹ ãg kanhrãñ tĩ tỹ Leôncio tóg inh mý kyjën ã tóg ãg vỹ tỹ kanhgág ki ã ag kanhrãñ he mü: “Ëg jykre tag vỹ tũg ke tũ nĩ, ti krỹg tũ nĩ jé isóg nén ki kanhrãñ mü to rãnhřãj mü jé. A Ki ãg kanhró nỹtĩ ãg tỹ rãnhřãj há ve je ãg tóg jagtar ke mü, nén jagy, fe há (...) Kyjën rä ke tũ nĩ ký ta vég tĩ, kamëg tũ ãg nĩ, ãg rãnhřãj sór vë. Isỹ nén kãmén mü tag vỹ jagy tĩ, hãra tóg há tĩ, inh jykre tag isỹ formação docente han han mü sir. Inh mý tóg há tĩ isỹ ãg jykre ki kanhrãñ ti ký”.

João Natalino tóg kãmén ja nĩ ti tỹ ã krë ag mré vëmén ja kurã tỹ 25 kysã tỹ fevereiro prỹg tỹ 2021 kã. Ëmã ã ra isóg tĩg më nĩ. “Fóg ag jamã ra kara vãfy vygven tĩ isỹ jãnkamy kato vin tĩ, inh kara inh prũ fi mré, ký ãg tóg Maringá kã tá mü tĩ, prỹg tỹ 2005 kara 2010 kã, Maringá ra mü vë ký hã vë (...) jagy tóg tĩ vë, hã ra fóg ag tóg ãg ki rĩnrĩr mü ký tóg há tĩgtĩ. Kara tóg tá projetos tĩg gé kara tóg tá ãn nĩ gé jij hã vỹ ASSINDI - Maringá tá. Prỹg tỹ 2000 kã ASSINDI tóg vënh ven ja nĩ kanhgág tỹ vãgfy hynhan tĩ ag tugrĩn ag pó kri nũgnũr ja vygve ký, ag fóg ag jamã tá vãgfy vygven mü ký. Hãra tóg ve há tĩ ag rãnhřãj ën ti, ãjag jën ke to jykren ký, ag krë jagtar tũ nĩ jé kara tóg sir ag mý há tĩgtĩ. Tag ve ký ag sir projetos hynhan mü, ký tóg uri tar pë nĩ ASSINDI - Maringá ti. Ag vãgfy vygven mü ký ãn

ĕn tá nýtġtġtġ uri ag tŷ Maringá ra mŷn kŷ. Ājag krĕ ag mrĕ jagtar mǎn tŷ nġ kara pó kri nŷgnŷr tŷ nġ jĕ". Uri tóg tá ĩn há nýtġtġtġ, ġġr ag jĕn jǎfǎ, tá goj nġ gé, ag kanhkǎ vŷ jagtar mǎn tŷ nġ kŷ tóg sir ĕg mŷ ha pĕ tġ".

Kanhgág ag vǎfy vĕ lvaí ta ke ag vǎfy/to rán "vġ/vĕnhmŷ/sygsán/jykrĕn ke"

Ĕg tŷ rǎnrǎj tag ki, ken jĕ ag tóg uri ki kagtġg e ja nġ, kara tóg ŷ ag jykre tŷ ŷ hynhan e tġ kara sir tŷ katy e mŷ. Ag tŷ katy e tag vŷ ver vĕnh kǎpóv nġ ken jĕ tóg ĕg krġ kǎkǎ nġgtġtġ hǎ vŷ sir kanhgág ag jykre tóg sir uri ĕg jykre tǎg vvgven tġ.

Kara kŷ ag to jykrĕn mŷ ti sygsán ke kanhgág ag vǎgfŷ ti, kŷ ĕg rǎnrǎj tag vŷ ĕg jykre vég tġ (REY, 1996). Kǎki, ti rá kara nĕn han ke tóg vĕnh kujǎgja han tġ ĕg tóg to jykrĕn mŷ ĕg tŷ rǎnrǎj

han ta ki. Ĕg tŷ sygsán jǎfǎ tag to ĕg rygrán mŷ kŷ sir ĕg vġ kara ki ĕmĕ ki gé, kŷ sir nĕn tŷ hĕn ri ke to kǎmĕn mŷ to ĕg etnohistória he tġ.

Kŷ tóg sir, to jykrĕn ke nġ nĕn tŷ rǎnrǎj ja ŷn e mrĕ kara ĕmǎ ŷ tá ke ag, kŷ sir, ĕg tŷ nĕn kǎmĕn tag "vĕnh kǎgrá hynhan jǎfǎ", ĕg tŷ hynhan ja kara to rán ja uri vĕnhrá tag ki.

Kŷ sir ĕg tŷ vǎgfŷ to kǎmĕn kŷ kara jagnĕ mrĕ rǎnrǎj kŷ sir ag nĕn ki há ĕn vvgven ke mŷ, kŷ tóg rán ja nġ Grant H. Kester (2006) ti. ŷ tŷ rán mŷ tag vŷ Ā tŷ rǎnrǎj tag kǎmĕn mŷ kara sir ŷ ag tŷ vvgve ja kŷ tóg vĕnh kǎpóv ke tŷ nġ, hára tŷ nĕn ŷ há nġ ag jatun mŷ nŷtġg ke mŷ. Hára vĕnh kǎgrá to rǎnrǎj tag tóg ve há tġ uri, kŷ ĕg tóg jagnĕ vvgvóg tġ ŷ ag mrĕ, kŷ sir vǎsŷ ke ag tŷ ve vén ja ĕn kato tĕ mŷ. Kŷ sir ti vĕnhgrun tag vŷ nĕn hynhan han mŷ uri, kŷ sir vĕnh vǎfy tag tóg to jykre nġ sir

Kagrá 3. Fotografia: Ta-deu dos Santos, 2020.

Kagrá 4. Fotografia: Ta-deu dos Santos, 2020.

ti tÿ tÿ vãsÿ vãfy ke tÿ nÿ kÿ uri vãfy ja nÿ. Kanhgág ù ag tÿ nén hynhan mũ tag vÿ uri ve há tÿ kÿ tóg to jykren mág tÿ uri ãg jamã tag ki, ù ag vygve há vë gé, hára ù ag tóg vyvgég tÿ nÿ kara afro brasileiras ag tóg ven tÿ DNA tugrÿn.

Kÿ ù tãg tag vÿ ãg jÿnger han tÿ kara ãg jÿnger tóg há tÿgtÿ, kãka ri ke nÿ, ãg tomë tÿ tar han tÿ, há vÿ sir ãg tÿ tar hynhan tÿ. ãg jÿnger vÿ tÿ ãg vÿ nÿ, vësÿ nén ù hynhan tÿ ãg vÿ ti, kagma vë ãg tÿ ki kanhrãn jé. **Nén jiji** vÿ tÿ nén ù há nÿ, vënh vÿ tag vÿ sir kãka tÿ kirã han tÿ kara ãg jagtar han ke mũ gé.

ãg vÿ vÿ, rán kÿ nÿ, kÿ tãmÿ vënhkãgra mÿ tÿgtÿ, vësÿ nén hynhan tÿ. Kurã tÿ hën ri ke vÿ tÿg ja nÿ, ãpÿry vÿ sir kãgrã to rygrãn tÿ, ãg kanë mÿ to kãmén ke, nón tÿg ke.. Ù ag tÿ jÿnë vë kara ù ag tÿ han ja. ãg vÿ vÿ tÿ ãg tÿ nÿ, pã'i ag, ti fyr há vë, ãg vÿ vÿ ãmã ri ke nÿ to jykren ke hára tóg ãg vÿ tag, vãgfy ki hynhan tÿ (jiji) , Kÿ kãka tóg më há tÿ kara nén ki kanhrãn tÿ ãg tÿ to ke jé.

Kÿ tóg ãg vÿ ki kãmén ke mũ kÿ fag ge nÿtÿ ti kurÿr vë kara ki kanhrãn mũ gé, ãg rãnrãj há kãmén vë, ti vënh ven há vë ken jé ùn jykre ù ag rãnrãj ven sór mũ kara vënh jykre tãg vygven tÿ. Kÿ tóg sir, tÿ tar e tÿ ãg jykre ti, ù tÿ rãnrãj tÿ ag, uri ag tóg kãmÿ mÿg tÿ, ù ag tóg ki kanhrãn jé.

Kara ãg tóg sir ven ke mũ ag nén e hynhan ke mũ ùn e ag mré rãnrãj mũ nén kãgrã han ki kanhrãn jãfã tá, vëmén ag mũ jagnë mré, to jykren kÿ vëmén mũ kara jagnë jagãgtãn mũ sir.

Jagnë mré vëmén mág han tÿ kanhgág ag vãgfy si sygsán ja nÿ, vënh vÿ vÿ ki kanhrãn ke nÿ kara sir to rãnrãj mũ gé. Vënhrá sygsán vÿ tÿ nén ù mág nÿ, ù ag vÿ hynhan kara sir to vëmén mũ kanhgág ag kar vÿ jagnë mré vëmén mũ. Kÿ tóg ve há tÿ ti tÿ vënh kã kyv ti kara ãg vÿ tóg to jykre nÿ hára tóg to jykren ke nÿ kara ãg nén hynhan ke ki gé, ãg vÿ tóg vënh ven mũ, nén kãgrã han tÿ tag vÿ prÿg tÿ hë ri ke to jykren kÿ han mũ.

Nén hynhan mũ tag vÿ krÿg ke tÿ nÿ ãg tag ki, tÿ tÿ vënh mág há vë, nén hynhan há há vë ãg vÿ

ù tÿ vënh ven ke há vë.

Tadeu dos Santos vÿ to kãmén mũ gé: “Rãnrãj mág inh nÿ, nén ù tÿ kÿ kãmén mũ gé, kÿ isóg isÿ nén hynhan ki vygven tÿ. Kÿ isóg rán tÿ isÿ nén to jykren ãn ti kara nén jëmë han ke ti tÿ ãg kuju mÿ nÿn kãmÿ to jykre kara pã'i ag tÿ to rán to vëmén mũ gé”.

To rãnrãj mág tag ãg kanhkã ag jykre tÿn mãn tÿ hára tóg mãn rón mũ ti tÿ ù tÿ ki kagtÿg ag tÿ to vÿ ki kagtÿg ag mré to vëmén mũ kÿ tóg ve há tÿ Tadeu kara João Natalino ag tÿ han ja, kÿ tóg ve há tÿ ag tÿ kri nÿm ãn ti kara uri to jykren ti harã tóg hynhan mãn e tÿ, nén hynhan tóg ve há tÿ ãg tÿ kri nÿm kÿ: jãnkamy to vëmén, nén géj ke ti kajãm ke kara ki kanhrãn tÿ tÿ nén hynhan jé. Hára nén ù tóg e tÿ, jagy tóg tÿ vë hára há vë to jykre ti, ãg tÿ tÿ ù han jé, vãsÿ ke ag tóg ãg mÿ nén há ven mũ, kÿ ãg krÿg he tÿ nÿ ãg kanhkã si ag to jykren mũg tÿ.

ãg jykre tóg tÿ nén ù tÿgtÿ kanhgág ù ag vÿ ãjag rãnrãj ven tÿ, ãg vÿ kara nén hynhan ja vÿ ãg tÿ ù han tÿ. Kanhgág ag rãnrãj vÿ kagma han ja nÿ, Ken jé fóg ag tóg vënh ven kÿ to jykren mũ ti tÿ ùn e ag jykre tÿ tar e jé. Ti vënh ven ja, ãg vÿ/vënhmÿ/sygsán/jykren ke, hára vãfy sygsán ja kara rãnrãj ta ki, ãpÿry jé há tÿgtÿ, ãg tÿ rÿnrÿr mũ kÿ ga tag krÿ ãg rãnrãj vÿ há tÿnh mũ.

Referências

- AMBROSETTI, Juan Bautista. Los Indios Cainguá del Alto Paraná (Misiones). **Boletín del Instituto geográfico argentino**. t. 15 pp. 661 – 744. Buenos Aires. 1894b.
- CASTRO, Paulo Afonso de Souza. **Angelo Kretã**. Acesso em: 04/07/2021. Disponível em: <https://osbrasisesuasmemorias.com.br/biografia-angelo-kreta/>
- CORRÊA, M. P. **Dicionário das Plantas Úteis do Brasil e das Exóticas Cultivadas**. Ministério da Agricultura, IBDF, vol. 1, 1984.
- GEERTZ, Clifford. **A Interpretação das Culturas**. Rio de Janeiro: Jorge Zahar, 1978 A
- Ellis, C. Heartful Autoethnography. **Qualitative Health Research**, Vol. 9, n. 5, 1999.
- FERNANDES, José Loureiro. **Os Caingangues de Palmas**. Arquivos do Museu Paranaense. Curitiba, v. I, p. 161-229, 1941.
- KESTER, Grant H. Colaboração, arte e subculturas. **Caderno videobrasil**, n. 2, 2006. Disponível em: http://communitybasedpractices.pbworks.com/f/Kestercollaboration_art_and_subcultures.pdf. Acesso em: 16 jun. 2021.
- KESTER, Grant H. **The one and the many, Contemporary Collaborative Art in a Global Context**. Published, 2011.
- MABILDE, Pierre F. A. Booth. **Apontamentos sobre os indígenas selvagens da nação Coroados dos matos da província do Rio Grande do Sul: 1836-1866**. São Paulo: IBRASA; Brasília: INL, Fundação Nacional Pró-Memória, 1983.
- MOTA, L. T.; NOVAK, É. D. S. **Os Kaingang do vale do rio Ivaí: história e relações interculturais**. Maringá: Eduem, 2008.
- MOTA, Lucio Tadeu; NOELLI, Francisco Silva; TOMMASINO, Kimiye (Orgs.). **Uri e Waxi: estudos interdisciplinares dos Kaingang**. Londrina: UEL, 2000.
- SÁ, Karina Lane Vianeí Ramalho de. **A flórua vascular da reserva indígena São Jerônimo**. São Jerônimo da Serra – Paraná: subsídios para conservação da vegetação / Karina Lane Vianeí Ramalho de Sá. - Campinas, SP: [s.n.], 2004.
- OLIVEIRA, Juliana Terezinha de Oliveira & Fernandes Marcos Roberto. **O Artesanato Kaingang Na T.I. Xapecó (TCC) UFSC**, Florianópolis-SC 2014 disponível em <http://licenciaturaindigena.ufsc.br/files/2015/04/Juliana-Oliveira-e-Marcos-Roberto.pdf> acesso 16/01/2021
- SANTOS, Tadeu dos. **Arte, identidade e transformações na cestaria Kaingang da Terra Indígena Ivaí, no contexto de fricção interétnica**. (dissertação de mestrado) UEM- Maringá 2018, p. 237 disponível em: <http://repositorio.uem.br:8080/jspui/handle/1/5347>
- SOUZA, S. P. D.; VIEIRA, D. S. (Org.); IASUKI, M. A. R. (Org.); NASCIMENTO, J. M. (Org.); SANTOS, L. S. (Org.); FERRARI, M. A. (Org.); MIAMOTO, N. (Org.); BALIELO, I. (Org.); G. FILHO, A. (Org.). **Arte e Cultura Indígena: Povos Guarani e Kaingang na Associação Indigenista - ASSINDI - Maringá**. 1. ed. Maringá: Caiuás, 2013. v. 1. 128p.
- SOUZA, S. P. D; RÊKAG, Florêncio (Org.); BARQUEIRO, R. (Org.). **Eg jykre sinvi: nossas belas histórias**. 1. ed. Maringá: Caiuás, 2014. v. 1. 16p.
- TRIGGER, Bruce G. **Ethnohistory: problems and prospects**. *Ethnohistory*, [S.l.], v. 29, n. 1, p.1-19, winter, 1982.
- THIOLLENT, M. **Metodologia da Pesquisa-Ação**, 12º edição, São Paulo: Cortez, 2003.
- TOMMASINO, Kimiye; ALMEIDA, Ledson Kurtz de. **Territórios e Territorialidades Kaingang: A Reinvenção dos espaços e das formas de sobrevivência após a conquista**. Mediações. Londrina, V. 19, n.2, p. 27, 2014
- VEIGA, Juracilda. Revisão Bibliográfica Crítica Sobre Organização Social. Cadernos do CEON, Chapecó, SC, v. 6, n.8, 1992.
- VEIGA, J. **Cosmologia e práticas rituais kaingang**. 2000. Tese (Doutorado em Antropologia

Social). Instituto de Filosofia e Ciências Humanas, Universidade Estadual de Campinas, Campinas, 2000.

VERSIANI, Daniela Beccaccia. **Autoetnografias**: conceitos alternativos em construção. Rio de Janeiro: 7Letras, 2005.

no Paraná, pela Universidade Estadual de Maringá - UEM. Indígena, doutorando no Programa de Pós-graduação em Antropologia na Universidade Federal do Paraná, pertencente ao povo indígena do tronco Jê - etnia kaingang com domínio da fala e da escrita.

João Natalino Pantu

Professor Kaingang Vég Kóng, João Natalino Pantu. Colégio Estadual Indígena Cacique Gregório Kaekchot - Terra Indígena Ivaí (PR).

Tadeu dos Santos

Professor no curso de Artes Visuais (UEM), e coordenador adjunto do projeto Arte e cultura indígena: interações estéticas e interculturais (UEM). Doutorando em História (UEM), membro do Coletivo Kókir e da ASSINDI.

Sheilla P. Dias de Souza

Professora no curso de Artes Visuais (UEM), coordenadora do projeto Arte e cultura indígena: interações estéticas e interculturais (UEM), membro do Coletivo Kókir e da ASSINDI.

Tradutor: Florêncio Rekeyg Fernandes

Graduação em PEDAGOGIA - UNICS - UNIVERSIDADE CATÓLICA DIOCESANA DO SUDOESTE DO PARANÁ (2004). QPM -quadro próprio do magistério da Secretaria de Estado da Educação do Paraná - Coordenador Pedagógico no COLÉGIO ESTADUAL LEÔNICIO CORREIA - EFM/PROF. - MUNICÍPIO DE CURITIBA-PR. Tem experiência na área de Educação, com ênfase em Educação Escolar Indígena ,especialização em Gestão Escolar, Supervisão Escolar, Orientação Educacional, Mestre em Educação - Linha de Pesquisa: Políticas e Gestão em Educação- Título: Atuação e Formação de Professores Pedagogos Indígenas